

Октябрь 30 – ден ноябрь 30 – ге чедир чылыг, чырык өртектериниң игенкейлиг чыылгазының шалыпчы айы.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 137 (16595)

2002 чылдың
НОЯБРЬ 26,
вторник

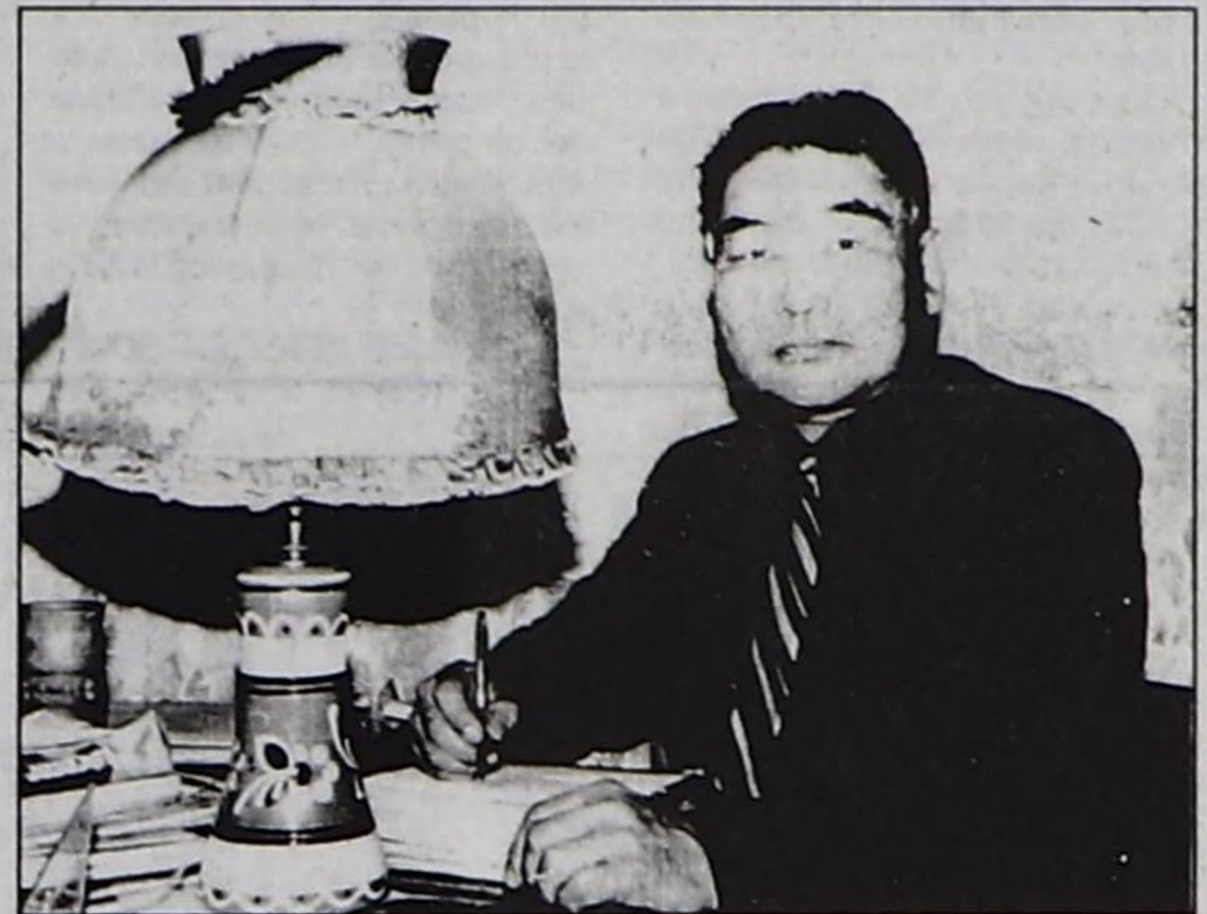
Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

Медээ-чарлыг интервью

Кара-оол **НАТПИЙ-ООЛ:**

«ЭЙЛИГ-ХЕМНИНҢ ЭДИСКИЗИ»

«Шынның» бөлүк ажылдакчылары эрткен неделяда Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарга чораан. Шагаан-Арыг хоорайга Улуг-Хем кожууннун культура килдизиниң эргелекчизи Кара-оол Натпий-оол-биле олар кымны-даа мурнай бир дугаарында журашкан.

—Кара-оол Донгакович, культурада солун кандыг чүүлдер көстү бергенил, сонундугады көрүнерем?

—Культура яамызы 250 мун рубльди бо чылын капитал септелге чорударына бүрүнү-биле бисче шилчиткен. Хей чылдар дургузунда кыры үттүг-дыдык Культура ордузу Хайыраканга эки эвес ат-чарлыг турган. Ооң дээвириин ык кылдыр септедивис. Эйлиг-Хемниң Культура бажыны база эки септеттинген. Кожуун төвүнүн Культура бажынының кырын шып алдывыс. Яамының

акша-хөреңгизи четпейн баарга, кожуун чагыргазы немей 30 мун ажыг рубльди үндүрген. Ам-даа 15 мун хире рубльге шифер хереглеттинип турар.

Улуг-Хем кожуунда культураның 11 бажыны, 13 библиотека, уруглар уран чүүлүнүн 2 школазы бар. Олар бөгүнде кышкы шаг-үениң негелделеринге дүүштүр ажылдап болур. Эң берге байдал Иштии-Хем суму чагыргазында тургустунган. Клуб, библиотека бажынарны 1960 чылдарда туттунган. Ук черде культураның бо албан черлериниң эрги тудуглары ирип

баксыраан, ажыглаар арга-шинектен барык үнген. Иштии-Хем суурга библиотекалыг Культура бажының тудуп үндүрери хереглеттинип келген. Бо талазы-биле чугааны чогуур черлер-биле кылып турар.

—Культура-массалыг ажылдар кожуунда чоруп турарын массалыг инфолай кааптарыңар чаңылчаан. Солуннар, телерадио дамчыштыр медээ-чарларга хамаарыштыр чүнү сонундугады болур силер?

(Уланчызы 3-ку арында).

«2001 чылда Тыва Республиканың чонунун кадыкшыл байдалының дугайында» күрүне илеткелиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «2001 чылда Тыва Республиканың чонунун кадыкшыл байдалының дугайында» Күрүне илеткелин бадылаар.
2. «2001 чылда Тыва Республиканың чонунун кадыкшыл байдалының дугайында» Күрүне илеткелин чугаалажып көөр ажылды организаастарын кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларына сүмелээр.
3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар **А.МЕЛЬНИКОВ.**

2002 чылдың ноябрь 12, № 851, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының парламента албанының МЕДЕГЛЕЛИ

«Риск-информ» солун республиканың хоойлу езугаар сонгуткан Чазаның Баштыңының, ТР-ниң Чазак кежигүннериниң, күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органнарының, суд болгаш массалыг информация чепсектериниң төлээлериниң адресинге хамаарыштыр шуут меге буруудадышкыныг материалдарны үргүлчү парлап турар апарган.

Ук солунунун сөөлгү номеринде Тыва Республиканың Чазак Даргазының адресинге хамаарыштыр хоп-нүгүлдүг чулчуруушкунну, ооң кадыкшылдының дугайында меге медээни парлаан.

Ындыг янзылыг чүүлдер болза оларның авторларының политиктиг күзелдери ханмаанын херечилеп, эрге-чагырга органнарына болгаш төлээлеринге оларның багай хамаарылгазын тургузарына дузалап турар. Социал-экономиктиг айтырыгларны ажып эртеринче, Тывага националдар аразының болгаш ниитилел-политиктиг чөпшээржилгениң базымнарын хевээр арттырынычче угланган, республиканың Чазаның Даргазының ажыл-чорудулгазын будулдарынычче угланган чүткүлдериң көстүп келгени илден-дир.

Бистин медеглээн туружувусту хей-ниити шын билип алып дээрзинге бүзүревишаан, буттарыңарның шилип алганыңар ТР-ниң Чазак Даргазын база катап деткиринче болгаш чонунун тура-соруун чигзиниглиг көөрүн уламчылап турар күштерниң ажыл-чорудулгазына шын үнелээшкини бээринче Ш.Д. Ооржакты 2002 чылдың март 17-де сонгаан республиканың хамаатыларын, хей-ниити каттыжышкынынар болгаш политиктиг партияларны кыйгырдывыс.

Өреңер бар бе, дүрген санажыңар!

ТР-ниң Чазаның чылыг, электри энергиязының чыылгазы дээш чарлааны шалыпчы айның үшкү он хонун чоруп турар. Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда тургустунган ажылчын комиссиялар сөөлгү үеде ажылын элээн идепкейжиткен.

Ноябрь 25-тиң медээзи-биле алырга, чылыг энергиязы дээш чүгле Кызыл хоорайдан чурттакчыларындан 7980 мун рубль чыгдыган. Кызыл хоорайда ажылдап турар ажылчын комиссия шалыпчы айда чылыг дээш 8 млн. рубль чыгыр планныг. Моон алгаш көөрге, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хү-

лээлгезин күүседип турар С.В. Никоновка баштаткан комиссияны багай эвес ажылдап турары илден. Олар электри энергиязы дээш 403 мун рубльди киирип алган.

Электри энергиязы дээш республиканың көдээ кожууннарындан 609 мун рубль чыгдыган. Электри энергиязында өрелерниң чыылдазынга Бай-Тайга, Каа-Хем,

Кызыл кожууннарда тургустунган ажылчын комиссиялар багай эвес ажылдап турар.

«Тываэнерго» акционер ниитилелиниң чингине директорунун оралакчызы Иван Денисовтун чугаалап турары-биле алырга, шалыпчы айда өрелерниң чыылдазы 2-2,5 катап улгаткан, ниити кирген акшаның түнү тодаргай эвес сан-биле 13 млн. рубль чедип турар. Ол дээрге ТР-ниң Чазандан тургустунган ажылчын бөлүктөрүнүн чорудуп келген ажылының түннелинде чедип алдыган. «Тываэнерго»

АН «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына 18 млн. рубль өрелиг турган, ону эгидериниң талазы-биле хемчеглер алдынып эгелээн.

База бир чедир шийтпир-леттинмейн турар айтырыгларны бирээзи — чединмес өг-бүлелерниң орулгазы бир кижиге онааштыр 1900 рубль ашпайн турар болза, олар чуртталга-коммунал ачы-дузазы дээш субсидияны алыр ужурулуг. Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитетиниң берген медээзин езугаар алырга, бо хүннерде 9400 өг-бүлелер ол субсидияны

алган, ол ниити алыр ужурулуг чурттакчыларның 13,3 хуузу болуп турар.

Чылыг, электри энергиязында өрениң чыылгазының шалыпчы айында ажылдап турар комиссияларның кежигүннери, ында кирип турар «Тываэнерго» болгаш «Тыва-коммунэнерго» хары-салгалыг ажылдакчылары ол субсидияны ажыглаарының талазы-биле тайылбыр ажылын калбарткан. Чыл төнчүзүндөн бээр ону ажыглаар кижилерниң саны көвүдээр ужурулуг.

Сергей ХЕРТЕК.

ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Кызылдың Молодежный № 3 соңгулда округундан кандидат

Зоя Юрьевна ДОРЖУ

Тыва Республиканың "20 чүс чылда алдарлыг кижилери" деп Алдын дептеринде эң төлептиг болгаш көскү кижилерни кириген. Оларның аразында ие-херээжен, эртемден-педагог, профессор, төөгү эртемнеринин доктору Зоя Юрьевна Доржунун адын кириген.

Амгы үеде Зоя Юрьевна чеди аныяк шинчилекчинин эртем ажылдарын удуртуп турар, олар шуптузу — ТывКУ-нун доозукчулары. Чижээ, Алена Стороженко староверлер (эрги шажын чүдүкчүлер) айтырыын, а Татьяна Люндуп — Тывага археологтук шинчилел айтырыын шинчилеп турар.

Амгы үеде Зоя Юрьевна ТывКУ-нун Бүгү-ниити төөгү кафедрасының эргелекчизинде ажылдап турар. Студентилеринин, аныяктарының, школачыларының эртем чогадылганынче улуг кичээнгейни ол угландырып турар. Тыва Республикада "Келир үеже базымнар" деп аныяктарның болгаш школачыларның Бүгү-россий эртем программаның удуртукчузу бооп ажылдап турар. Оң удуртулгазы-биле республика болгаш делегей чергелиг эртем конференцияларын бедик деңгелге эрттирип турар.

Зоя Юрьевна Доржу тыва этностун төөгү болгаш культура айтырыгларының талазы-биле эртем шинчилелдерин хөгжүдеринче улуг кичээнгейни угландырып турар. Оң удуртуп турар кафедрасы Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Новосибирск хоорайда философия болгаш эрге институту-биле, Иркутск универси-

теди, Красноярскиде педагогика университети-биле идепкейлиг кады ажылдажылганы чорудуп, кандидат эртем ады камгалаар талазы-биле тускай чөвүлелдин кежигүнү бооп ажылдап турар.

Зоя Юрьевна — бодунун эртемден өөрүнүн, студентилеринин, аспирантыларның аразында баштайгы херээжен-профессор, баштайгы херээжен эртем доктору, баштайгы херээжен-академик. Зоя Юрьевна аныяктарның, улуг назылыгларның хереглелдерин эки билер.

Өг-бүлениң болгаш ие-чаштын айтырыгларыңче доктаамал кичээнгейни угландырып турар, оң доктор эртем ады камгалаан темазы "Тыва херээженнин социал байдалы: төөгүзү болгаш амгы үеде" болганы база таварылга эвес-тир.

Бир эвес Зоя Юрьевна Доржуну Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга соңгуп алыр болзувусса, ол бодунун бүгү билиглерин болгаш дуржулгазын чоннун эрге-ажыктары негеп турар хоойлуларны ажылдап кылгаш, амыдыралга боттандыраарыңга чайлаш чок бараалгадыр. Зоя Юрьевна — эртемниң болгаш өөредилгениң, республиканың социал-экономиктиг болгаш сагыш-сеткил хөгжүлдениң эң нарын айтырыгларын чугаалажып көөрүңге, шийтпирлээринге төлептиг үлүүн кирип шыдаар эртемден.

Анна ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Төөгү эртемнеринин кандидаты.

(Халас салган).

1969 чылда Кызыл хоорайга ал-

бан-хаакчыларның өг-бүлезинге төрүттүнген. 1986 чылда Кызылдың №1 школазын дооскан. Класстың комсоругу болгаш хоорайның комсомол-пионер штавынга школаның төлээзи болуп турган. Идепкейлиг хөй-ниитичи дээш база эки өөредилгези дээш Бүгү-эвилелдин "Океан" лагеринче халас путевка-биле шаңнаткан. Ол ышкаш

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Первомайский № 4 соңгулда округундан кандидат **Марина Саян-ооловна ТАРАЧИ**

"Молодежь Тувы" солуннун аныяк корреспондентизи турган.

Школа дооскаш, Красноярскинин эмчи институтунче өөренип кирген. Аңаа бөлүктүн старостазы турган. Интерна-тураны Кызылдың бир дугаар божудулга бажыңыңа эрттирген. Оон ийи чыл иштинде Тес-Хемниң төп кожуун эмнелгезинин божудулга салбырын эргелекчилээн. 1998 чылда Новокузнецк хоорайга клиниктиг ординатураны дооскан. Ооң соонда №1 божудулга бажыңының херээженнер консульта-

циязынга ажылдаан.

2001 чылдың февральдан Кадык камгалал яамызынче кол специалист кылдыр шилчиттирген болгаш амгы үеде эмнелге ажылын база уламчылап турар.

Программаның чүүлдер: бүгү талаалыг, шынарлыг эмчи хандырылгазы; эвээш орулгалыг кижилеринин социал камгалалы; арагалаашкын, хулиганнаашкын, наркомания-биле демисел; хоорайның чаагайжыдылгазы болгаш санитарлыг байдалының эки-жидилгези.

(Халас парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Строительный № 5 соңгулда округундан кандидат **Валерий Базырович МОНГУШ**

1962 чылдың август 24-те Чадана хоорайга төрүттүнген. 1980 чылда Хандагайты ортумак школазын дооскаш, Алтайның көдээ ажыл-агый институтунче өөренип кирген. 1986 чылда институт дооскан соонда, Чөөн-Хемчик кожуунун "Октябрьның 30 чылы" совхозка 1993 чылга чедир инженер-механик, кол инженер болуп ажылдаан.

1993 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун "Кызыл-Чыраа" совхозтун директорунга томуйлаткан. 1996 чылда Тыва Республика-

ның күрүне өңчүзүн эргелеп-башкарап күркомитединге ажылдап келген. Амгы үеде оң даргазының бирги оралакчызы болуп ажылдап турар.

2001 чылда Москва хоорайга хуужудулга болгаш саарлыкчы ажылдың дээди школазын дооскан.

Өг-бүлелиг, бир оолдун адазы.

Валерий Базырович Монгуштун деткичи бөлүү округтун соңгукчуларын ону деткирин болгаш бадылаарыңче кыйгырып тур. В.Б.Монгушту ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче соңгуп алыр болзунарза, республиканың экономиказы-

ның болгаш күрүне өңчүзүн эргелеп-башкарап талазы-биле эртем-билиглиг, бедик мергежилдиг, эрге-хоойлу эртемниг шыраак депутаттыг болур силер. Ол округтун соңгукчуларының чагыгларын бүрүнү-биле күүседир, Спутник суурнун хөгжүлдө, чаагайжыдылгазынга хамаарыштыр тускай программаны ажылдап кылып, Рихард Зорге, Пролетарская, Шевченко кудумчуларының оруктарын асфальтладыр, округка уруглар ойнаар шөлчүгештерни болгаш спорт шөлдерин кылдыртыр.

Деткичи бөлүк.

(Халас парлаан).

Декабрь 1
— ТР-нің
Улуг
Хуралының
Төлээлек-
чилер
болгаш
Хоойлужу-
дулга
палатала-
рының
депутатта-
рының
катап
соңгулда-
ларының
Кызыл
хоорайга
болур хүнү

ЭДУАРД НАКСЫЛДЫҢ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттары

НУРЗАТ

Валентина Чүктээровна
Ленинградский № 2 округу

КАН-ООЛ

Анриан Ондарович
Молодежный № 3 округу

КУУЛАР

Светлана Сарыг-ооловна
Первомайский № 4 округу

СЕНДАЖЫ

Любовь Сагдыевна
Строительный № 5 округу

ИРГИТ

Борис-оол Морзекович
Чеховский № 8 округу

ХОЮГБАН

Амур Сатович
Автодорожный № 9 округу

ДОНГАК

Ноябрин Комбуевич
Калининский № 10 округу

ВЛАСОВА

Вера Александровна
Лопсанчап № 12 округу

МАСТЕРлер командазы

(Материалды Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттар В.НУРЗАТ, С.КУУЛАР оларның халас шөлүңге парлаан).

**Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Хоойлужудулга палатазының депутадыңга
Калинин № 10 соңгулда округундан
кандидат
Алина Викторовна ДАРЖАА**

1969 чылда башкы улустун өг-бүлезинге төрүттүнген. 1987 чылда Черби ортумак школазын, 1992 чылда Кызылдың күрүнениң башкы институтун орус дыл болгаш литература башкызы деп мергежилди дооскан. 1996 чылда Москва хоорайда аныктар институтунга социал ажылдың менеджери деп мергежилди чедип алган. РФ-тин Президентизиниң чанында күрүне албанынын Россия академиязының доозукчузу. Аныктар политиказының талазы-биле элээн каш эртем шинчилелдериниң болгаш парлаткан чүүлдериниң автору.

1993-1998 чылдарда ТР-ниң Аныктар херектериниң талазы-биле яамызынга ажылдаан. 1999 чылдан амгы үеге чедир ТР-ниң Чазак аппаратының девискээр сайзыралының болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажылдажылга эргелелиниң сектор эргелекчизи.

Хүндүлүг соңгукчулар!
Бистиң соңгулда округувустун кандыг

байдалдын база силерниң хүн бүрүдеги сагыш човаашкынарны, хереглелдерини эки билер болгаш, чедип алган эртем-билимни, арга-дуржулгамны силерниң чугула айтырыгларыңарны шийтпирлээринге бараалгадыры-биле соңгулдаларга киржип турар мен.

Өзүп орап чалып салгалдың, анык өг-бүлелерниң, бистиң хоочуннарывыстың айтырыглары менээ чоок болгаш билдингир. Бис шуптувус бодувустун микро-районувуста, хоорайывыста, республика-выста байдал дээш сагыш аарып чоруур бис.

Хоойлужудулга палатазының депутадының ажыл-чорудулгазының кол утказы, чүнү-даа мурнай, бистиң амыдыралы-высты экижидери, хүлээп ап турар хоойлуларның одурут бүрүзүнүң артында тодаргай кижилер турар дээрзин медегер билири, оларны кижилерниң ажыл, амыдыралы, айтырыглары, идегелдери-биле холбап билири.

Силерниң деткимченерге идегер аргым, эргим соңгукчулар!
(Халас парлаан).

Парлалга конференциязы

**АЖЫКТЫГ ОРУКТУҢ
ТӨЛЕВИЛЕЛИ**

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.А.Мельников республика солуннарының, телевидениениң, радиозонун журналистери-биле парлаалга конференциязын ноябрь 23-те эрттирген. Москвага ажыл-албан кылып чоранының түннелдерин ол таньштырган.

Алексей Александрович, бир дугаарында, 2003 чылдың бюджетиниң төлевилелин ажылдап кылып турарын журналистерге чугаалап берген. Россия Федерациязының Күрүне Думазынга ноябрь 22-де РФ-тин 2003 чылда бюджетиниң төлевилелин үш дугаар чугаалажып көргөн. Россияның келир чылда бюджетини элээн дүшкүрлүг, берге болуп турар. Чүге дээр даштык чурттарда өрелерни төлээр болу бергенинден ындыг байдалга чедирген. Ындыг-даа болза акша-көпөөк талазы-биле чурттуң амгы байдалы 5-6 чылдың мурнунда турганы ышкаш берге эвес, чүгээр, 2003 чылдың октябрь 1-ден эгелээш, бюджет организацияларының ажылдакчыларының шалынын улгатылары бюджет төлевилелинде көрдүнүп турарын ол айткан.

Байдал мындыг турда, инвестиция программаны ашкандыраарын элээн шыңгыраткан. Ынчалза-даа бистиң республика инвестиция программасынга эрткен чылдан хей акшаны алган. Оон ангыда Россия Федерациязының девискээрлериниң хөгжүлдезиниң аразында ылгалды кызырары деп тускай улганышкынын федералдыг программаның хөрөгизин биске база хөйүн берген.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак шөлээп, дыштанып-даа турар болза, республиканың 2003 чылда бюджетин камгалаар дээш Москвага улуг ажыл-херекти бүдүргөн. Шериг-оол Дизижинович ам-даа он хире хонук найысылалга ажылдаар, ам бүгү ажыл-чорудулгазын яамыларга, ведомстволарга ажылдаарынче улгандырган А.А.Мельников чугаалаан.

РФ-тин транспорт сайыды С.О.Франк эрткен четвергте хурал эрттирген, аңаа Тываның үнелик хөмүр-дажын болгаш өске-даа чүктерин үндүр сөөртүр азы Улуг-Хемниң суг оруун төлевилеп кылып дугайында чугаа орта болган.

Сайыт С.О.Франкының эрттирген хуралына моон сонгаар чүнү кылырын талазы-биле тодаргай дугуржулгаларны чедип алган. Бирээде, ведомстволар аразының комиссиязын тургускан, ону сайыт боду удуртур. Оон ажылынга демир-орук, суг, автомобиль оруктарының, электри энергиязының удурткучулары база киржир. РФ-тин Орук харылзаалар яамызының сайыды Фатеев бо ажылга киржири-биле бодунуң оралакчызы Хрипатовту томуйлаан. Тывадан чүктерни Саян-Шушенск ГЭС-тин плоти-

назын (моондаан) ажыр сөөртүр болганда, ында кылып ажылдар барындан оларны бо чугула суг оруунун төлевилелин кылырынга хаара тудуп турар. Улуг-Хемниң суг оруунун төлевилелин кылырын шинчилел ажылдарын амгы үеге чорудуп турар, төлевилелди келир чылдың төнчүзүндө доозары көрдүнген. Ийде, Кызылга суг оруунун төлевилели-биле ажылдаар ТР-ниң Чазаның дирекциязын тургузарын дугурушкан. Улуг-Хемниң суг оруунун төлевилелин кылып, шингээдип алып, Элегестин эки шынарлыг хөмүр-дажын ажыглаарының кол инвестору Москвада Делегейниң үлетпүр банкызы болуп турар. РФ-тин сайыттары Г.О. Греф, С.О.Франк-биле журажылгаларга ол банкының даргазы С.А.Веремеенко киришкеш, Элегестин кокстуг хөмүр-дажын, суг оруун шингээдип алырын чорудуп турары айыткан. Орта арга-арыг ажыл-агыйын хөгжүдериниң болгаш бо чылын болган өрттерниң чедирген когаралын узуткаарының хемчеглериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Хурал моон сонгаар чүнү кылырын шийтпирлээни журналистерге допчузу-биле ол таньштырган. Дугурушканын езугаар Тывага 2 арга-арыг ажыл-агыйын немей тургузар, арга-арыг даамалдарын 126 кижиге көвүдөдир болган. Республиканың арга-арыг ажыл-агыйын хөгжүдеринче улгандан өске-даа хемчеглер алдынып турарын Алексей Александрович чугаалаан.

РФ-тин Кызыгаар албанының директору К.В.Тоцкий биле Ш.Д.Ооржак журашкаш, Тываның кызыгаар заставаларын тударынга 75 млн. рубльди алып кылдыр дугуржуп алганын оралакчы дарга дыннаткан. Ол дээрге Тыва Республиканың социал-экономиказын хөгжүдөр дугайында РФ-тин Чазаның хөтүлээп алганы №046 доктаалының ажылдап эгелээни деп айткан.

Журналистерниң хей санныг айтырыгларына Алексей Александрович харыылаан. Ш.Д. Ооржактың кадының байдалының дугайында оппозиция солуну өөрүнчүг эвес медээни берген. Орта харыы бээрин А.А.Мельниковтан дилээн.

— Ол дээрге хоозун, меге, амыдыралга дүүшпес, нүгүл медээ-дир. Шериг-оол Дизижиновичиң кады тергенин эки, республикага хамаарышкан айтырыгларны шийтпирлээр дээш бо хүннерде кончуг күженишкениң, бүдүрүмчелиг ажылдап турар. Оон могаар-шылаарын билбес күжү кайынын кээп турарын кижиге кайгаар чүве — деп, харыыны ол берген.
Таан-оол ХЕРТЕК.

**ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының
депутадыңга Лопсанчап № 12 соңгулда округундан
кандидат
Коңгар-оол Борисович ОНДАР**

1962 чылдың март 29-та Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме суурга төрүттүнген. Чадаанын №1 ортумак школазын дооскаш, күш-ажылчы базымнарын төрөөн школазынга физика лаборантызы ажыл-биле эгелээн. 1982 чылда Ленконцерттин чанында Ленинградтың эстрада уран чүүлүнүң чогаадыкчы мастерскаязын дооскаш, ССРЭ-ниң Чепсектиг күштеринге албан эрттирген. 1985-1998 чылдарда Ак-Довурак, Кызыл хоорайларның тудугларына ажылдап турган. 1989 чылда хөөмейлээр талантыгы өңүктери Кайгал-оол Ховалыг, Геннадий Тумат болгаш өскелер-биле кады "Тыва" деп фольклор ансамблин тургускан. 1992 чылдан бээр салым-чаяанныг уругларның республикада уран чүүл школазында хөөмей класында башкылап турар. Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыгыжының депутадыңга соңгуктан. Кадайлыг, кыс, оол уруглуг.

Коңгар-оол Борисович организаакчы салымныг, негелделиг, күш-ажылга ынак, салган сорулгаларны шийтпирлеп билер, спорт, культура хемчеглеринге үргүлчү спонсор бооп келген. Чаңгысклассчылары-биле кады акша чыггаш, хөгжүм херекселдери садып ап, школаның ыры-хөгжүм ансамблин тургускан. Бодунун талантызын өзүп орап салгалга дамчыдып берип чоруур. Оон өөреникчилери: Игорь Көшкендей — "Чиргилчин" ансамблде, Вадим, Евгений Сарыгларлар — "Тыва" ансамблде, Бады-Доржу Ондар, Аян-оол Сам — "Алаш", Алдын-Белек Норбу, Айдан Быртаан-оол — "Эртинге" ансамблдерде ажылдап турар.

К.Б.Ондар — хөөмейни чүгле республикага, Россияга эвес, харын даштык чурттарга непередириниң талаакчызы. 6 альбомну (компакт-дискени) үндүрген, оларның бирээзи 1999 чылда Американың эң дээр 10 дисказының санынга кирген. Уран чүүл школазынга ажылдавышаан,

бодунун хөрөгизи-биле РУШ-ка "Хөөмей өө" деп музейни ажыткан.

Тыва Республиканың мурнунга ачы-хавыязы дээш К.Б.Ондарга:

1992 чылда — Тыва Республиканың Улустун хөөмейжизи;

1994 чылда — РФ-тин алдарлыг артизи;

1995 чылда — "Центр Азии" солунун номчукчуларының тодаратканы-биле "уран чүүл" деп номинацияга "Чылдың кижизи" атты;

1995 чылда — ТР-ниң күш-культура болгаш спорттуң тергенин атты;

2000 чылда — АКШ-тын Лос-Анджелес хоорайга "Чингиз-Блюз" деп документалдыг фильмнер көрүлдезинге Голливудтун киноакадемиязының "Оскар" шаңналының номинантызы атты тывыскан.

2002 чылда "Тываның XX чүс чылда алдарлыг кижилери" деп күрүне номунга адын кириген, ТР-ниң "Шылгарангай күш-ажыл дээш" медаль-биле шаңнаткан.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Кызыл хоорайдан депутаттар соңгуур үе келди. Кызылчыларны чүгле республиканы, Россияны эвес, харын делегейни кайгаткан кижилер төлээлээр ужурулуг. Ол кижилер — Силерниң аранарда — 40 харлында хөйүнү кылып четтигипкен, төрөөн Тываның алдарыдып чоруур Коңгар-оол Борисович Ондар ол-дур.

Хүндүлүг соңгукчулар! 2002 чылдың декабрь 1-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарын соңгуур хүнде Лопсанчап № 12 соңгулда округунун соңгукчулары Коңгар-оол Борисович Ондар дээш бадылашкынарны бээрине Силерни кыйгырдывыс! К.Б.Ондар — Силерниң төлептиг төлээнер, депутатка төлептиг кандидатыңар. Шупту — соңгулдаларже!

Деткимчи бөлүк.
(Халас салган).

**«ЭЙЛИГ-ХЕМНИҢ
ЭДИСКИЗИ»**

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чамдык мөөрейлер, адыг-чарыштар республика денелдиг болу бээрине парлагалың ужур-дузазы улуг. Чижээ, Чодураа суурга "Чаатының ыраажызы" мөөрейлер доктаамал эртер апарган. Ам ында культура ажылдакчылары бо талазы-биле чедиги мөөрейни эрттирер. Кожуунун хөгүлүг-баштактары Торгалыга чылдың "Юмориназын" эрттирер. "Арысканга адааннажыл" шулук уран-чечен номчулганы республика денелинче бүүрел-биле көдүрүп үнген. "Арыг-Үзүүнүң сылдызы" школа назынныглар ортузунда непереп орап. "Арыг-Бажының анайлары", Ийи-Талга ук суурда композитор Василий Монгуш, шулукчу Екатерина Сааяның чогаадыкчы кезээлери хей чоннуг, солун аян-шинчилиг эрткилээн.

Ам ноябрь 30-де 11 шактан эгелеп «ЭЙЛИГ-ХЕМНИҢ ЭДИСКИЗИ» ырлар мөөрейи болур. Ук болушкунче республиканың ыраажыларын эйлиг-хемчилер чалап тур.

Кожуунда бүгү суурларның ыраажы төлээлери аңаа чижилге езугаар мөөрейлежир. 60-80 чылдарның ырларын күүседир кылдыр негелделерни белеткеп тургусчурунга культура килдизи киришкен. Ийи ырыны кандыг-даа дылга күүседир көрдүнгөн. Ыраажы киржикчилерниң "дензи езугаар" киржирин чурумчуткан. Ол дээрге, бирээде, көдээ ыраажылар, ийде, культура ажылдакчылары, үште, профессионал ыраажылар кылдыр хуваап чорудар. Ол ышкаш ийиниң (дуэт), үштүн (трио) ырларын база үнелеп көөр.

Шаңнал тыпсырын, аңаа үндүрер чарыгдалдарны баш удур белеткеп кылган. Чижээ, гран-прини "Эйлиг-Хем" совхозу, лауреаттарны культура килдизи, дипломантыларны суму чагыргазы, өске-даа деткимчилерни курлавыры хоомай эвес. Бо талазы-биле дуржулга кожуунда мөөңнеттинген.

—Кара-оол Донгакович, силер чогаалчы, журналист база болуп чоруунар хөйге билдингир. Келген сорулгавыс болза солуннар чагыдылгала-

рын идепкейжидери. Бо талазы-биле бөгүнгү адаан-чижилгелиг үеге боттарыңарны көрүүшкүңүңер тургустунган боор аа?

—Мен бо удаада "Шын" солун чагыдылганын талазы-биле айтырыгга доктааксадым. 2003 чылда чагыдылга дээш "шынчылар" кажангызындан эки рекламалар кылып, медээ-чарларны чорудуп келдиңер. Номчукчу ону үнелеп тур. Чагыдылганар көскүзү-биле көдүрүлүр. Чоокчу хүннерде, мурнунда бир кезек хонуктарда чер-черлерге сургакчылаашкыныңар аңаа бадыттал. Чагыдылга чорударының дугайында кожуун чагыргазының тускай айтышкынын сумулар чагырыкчылары, албан черлери, организациялар, аңгы-аңгы бүдүрүлгелер удурткучулары, чер, мал ээлери алган. Суурлар, чурттакчы черлерниң бөдүүн ажыл-ишчилери экономика садыг-саарылгаже уг-шигни калбарты бээрге, медээ-чар талазы-биле хереглелдерин "Шын" солундан колдады тып алып боор деп билип турар мен.

Чагыдылганы идепкейжидериниң арга-хевирлерин оон тарадыкчылары кончуг эки билер. Шалың, пенсия болгаш пособие үлелгезинде хей-ниити тарадыкчыларга бүгү тала-биле деткимче чедирери күзөңгиг. Хей солун чагытырганнарны "Шын" солун шаңнал-мактаарының эң ажыктыг хевирлерин тып алган-дыр. Мен (кожуун чагыргазының айтышкынын езугаар) "Шынның" чагыдылганынга культура шугумунда ажылдап турарларның элээн кезин чагыдылганың хей-ниити тарадыкчылары кылдыр кириштирер мен.

"Шын" — тыва чоннун хоочун парлагазы. Кижилер, оон өг-бүлезинге ол эң чоок солун. "Шынның" чагыдылганын идепкейжидеринге "Улуг-Хем" кожууннар аразының солунунун ажылдакчылары киржип, медээ-чарны калбарты берген. Номчукчунун сеткилинге чоок материалдарны чыып белеткеп үндүреринге "шынчылар" белинин көрдүм. Журналистерге, чер-черде хей санныг бижикчилерге чогаадыкчы чедишкенин күзөдим.

Арапчор ОКСУР чугаалашкан.

2003 чылдың соңгулдазы

БИИ-ХЕМЧИЛЕР ЧААРТЫЛГАНЫ МАНАП ТУРАР

Бии-Хем кожуунда 2003 чылдың январь 12-де эртер кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалыга соңгулдаларга кандидаттарны депшидери эгелээн. Хөйниитиниң бодалын илередип көөр төп ноябрь 18-19-та анкеталар тарадып тургаш, 539 соңгукчунуң бодалын илереткен социологтук шинчилелди чоруткан.

Мурнундагы чагырганың ажылын үнелеп көөрүн дилээн айтырыгга соңгукчулар шүгүмчүлекчи бооп, В.Б.Хөвөңмейниң командазын мынчаар үнелээн: айтырганардан 409 кижиге азы 75,9 хуузу кожуун чагыргазының ажылын багай деп үнелээн, 80 кижиге харыылаваан, 50 соңгукчу азы 9,3 хуузу чүгээр ажилдаан деп демдеглээн.

«Багай» ажылдаан дээш демдекти Туранның соңгукчуларының 73,6 хуузу, көдээ черлерде соңгукчуларның 77,6 хуузу салган.

Бир эвес соңгулдалар 2002 чылдың ноябрь 24-те эрткен болза, кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалына кордап турарларны соңгукчулар мынчаар үнелээн:

ТР-ниң Чазаның девискээр эргелелиниң удуртукчузу **Е.К. Матвееваны** 188 соңгукчу азы 34,9 хуузу;

мурнунда кожуун чагыргазының даргазы турган, амгы үеде республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы **К.А. Маспык-оолду** 140 соңгукчу азы 26,0 хуузу деткип турар.

«Кызыл тараачын» КАБК-ниң директору **В.Н. Гончаровту** 116 соңгукчу азы 21,5 хуузу деткип турар;

ооң адаанда черлерде Бии-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы **М.В. Иусов** — 39 соңгукчу азы 7,2 хуузу;

улус өөредилгезиниң

ажылдакчызы **О.М. Дамчай** — 22 соңгукчу азы 4,1 хуу;

В.Б.Хөвөңмей — 11 соңгукчу азы 2,0 хуу.

Соңгукчулардан 23 кижиге азы 4,3 хуузу саналдап кириген бүгү кандидаттарга удур бадылаарын илереткен.

Е.К.Матвеева хоорай

*Чагырга даргазы
кандыг кижиге болурун
күзээр силер?*

чурттакчыларының 49,8 хуу, көдээ суурларда соңгукчуларның 23,7 хуу деткимчезин алган. **К.А. Маспык-оолду** көдээ соңгукчулар хөйү-биле деткээн (36,7%), **В.Н. Гончаровту** көдээ чурттакчыларның 23,1 хуузу деткээн.

Соңгулдалар ам-даа элек-даа болза, баш удур кылган социологтук шинчилелдин түннелдеринден ап көөргө, бүгү соңгукчуларның бодалы долу тодараттынмааны илдендир. Ынчалза-даа кожуунуң бүгү чону соңгулдалардан чаартылганы манап турары база илден. **В.Н.Гончаров** эде тургустунушкун үезинде бодунуң удуртуп турары ажыл-агыйын сегиткен, **К.А. Маспык-оолду** ажылы улуг назылыг кижилерниң, көдээ чоннуң үнелелин, а **Е.К.Матвееваның** талалакчылары ону Чазактың төлээзи кылдыр үнелеп турар. Соңгукчулар «Кожуун баштыңы кандыг кижиге болурун?» деп айтырыгга: «Шынчы, бедик мөзү-шынарлыг, чөптүг, угаанныг, ак сеткилдиг кижиге херек» деп харыылааннар.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургузар схеманы бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8 чүүлүнге, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлузунуң 18 чүүлүнге болгаш «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургузар

схеманы бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2002 чылдың октябрь 31-де № 46 ЗП-I доктаалына үндэзилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соң-

гулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургузар схеманы бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2002 чылдың март 23-те №1381 доктаалына капсырылга езугаар өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер.

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2002 чылдың октябрь 31-де № 46 ЗП-I доктаалына КАПСЫРЫЛГА

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларын эрттирери-биле соңгулда округтары тургускан схемага дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер:

1. Московский № 11 соңгулда округунуң кызыгаарында «Лопсанчап мугур» деп сөстөрни «Лопсанчап кудумчузу» деп сөстөр-биле солур.
2. Ленинградский № 2 соңгулда округунуң кызыгаарында дараазында кудумчуларны болгаш бажыңнарны немээр: Колхозная кудумчузу, бажың №23-69 (саарзык талазы), Колхозный мугур, бажың №1-3, Бакунуң 26 комиссарлары кудумчузу, бажың №1-50, Бүрэн кудумчузу, бажың №1-75, Новоселов кудумчузу, бажың № 1-51, Сергей Лазо №1-96, Сибирьниң гвардейжилери кудумчу №1-62, Суму кудумчузу №1-66, Университет кудумчузу №1-65, Целинная кудумчузу №1-55.
3. Молодежный № 3 соңгулда округунуң кызыгаарында Шоссейная кудумчунуң №23-41 (саарзык тала) бажыңнарны кириер.
4. Первомайский №4 соңгулда округунуң кызыгаарында дараазында кудумчуларны, бажыңнарны кириер: Восточная № 1-37 (с.т.), Депутат № 1-21,

Звездная кудумчузу № 1в, 1е, 2, 13, 29, 55-67, Карбышев № 1-43, 2-28 (дең талазы), Крюков №1-56, Лермонтов №19, 19а, 27, Маяковский кудумчузу №1-25, 2-14, Первомайская кудумчузу №21-41, Полевая кудумчузу № 2-62, эрги аэропорт, Пролетарская кудумчузу 1-51, 2-42, Садовая кудумчузу № 1-57, 2-50, Фрунзе кудумчузу № 2-40, Шевченко № 1-60.

5. Строительный № 5 соңгулда округунуң кызыгаарында дараазында кудумчу, бажыңнарны кириер: 2-ги Восточный мугур №1-23, Туристер кудумчузу № 2-6, Суворов кудумчузу № 61-71, Фрунзе кудумчузу №1-9, 41-102, 90а.

6. Калинин №10 соңгулда округунуң составында Лопсанчап кудумчунда №10 болгаш №40 бажыңнарны, Калинин кудумчунда № 36, 56, 7, 7а бажыңнарны кириер.

7. Сукпак №19 соңгулда округунуң кызыгаарында Терлиг-Хая сумузун кириер.

8. Первомайский № 4 соңгулда округунуң кызыгаарында Дружба кудумчунда №36-40, Автодорожный №9 соңгулда округунуң кызыгаарында Лопсанчап кудумчунда №19 бажыңны үндүрер.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургузар схеманы бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8 чүүлүнге, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлузунуң 18 чүүлүнге, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын

тургузар схеманы бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының 2002 чылдың октябрь 31-де № 47 ЗП-I доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соң-

гулда округтарын тургузар схеманы бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2002 чылдың март 23-те №1382 доктаалына өскерилгелерни болгаш немелделерни капсырылга езугаар кириер.

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургузар схеманы бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2002 чылдың октябрь 31-де № 47 ЗП-I доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының доктаалына капсырылга

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларын эрттирери-биле соңгулда округтарының схемазында дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер:

1. Соңгулда округтарының кызыгаарларында дараазында бажыңнарны үндүрер:
 1. Ленинградский -2 № 3 округтан — Сибирь кудумчунда № 1-65 бажыңнарны;
 2. Первомайский № 6 округтан — Коммунальная кудумчунда № 9, 10, 11, 13 бажыңнарны;
 3. Мугур № 11 округтан — О.Күрседи кудумчунда № 58-112 бажыңнарны;
 4. Центральная № 17 округтан — Чехов кудумчунда № 4 бажыңны;
 5. Бай-Хаакская № 26 округтан — Бай-Хаакская

6. Студенческая №28 округтан — Калинин кудумчунда № 26 бажыңны;
7. Московская №35 округтан — Московская кудумчунда № 108 бажыңны;
8. Правобережная-2 №39 округтан — Правобережная кудумчунда №25, 43, 47, 49, 51 бажыңнарны.
- II. Соңгулда округтарының кызыгаарында дараазында бажыңнарны кириер:
 1. Малчынның №24-ке — Фрунзе кудумчунда №53 бажыңны;
 2. Студенческий №28 округка — Калинин кудумчунда №26а бажыңны;
 3. Баян-Колдун № 31-ге — Лопсанчап кудумчунда №2/2 бажыңны;
 4. Московский №35 округка — Московская кудумчунда № 108/2 бажыңны.

Сүт-Хөлдөн медээлер

АМ-ДАА
УЛАМЧЫЛАП
ТУРАР

Чоокта чаа кожуунун иштики херектер килдизи Россиянын милициязынын тургустунганьдан бээр 200 чыл болганынга тураскаадып, «Далайга дамды дуза» деп ачы-дуза марафонун организастан эрттирген.

Анаа кожуунун иштики херектер килдизинин материал-техниктиг баазанын экижидеринге четкимче көргүзери биле коллективтер, албан черлери, организациялар, амы-хууда хамаатылар идепкейлиги киришкенер. Тодаргайлаарга, кожуун чагыргазы 45 муң рубльди дузаламчы кылдыр берген. Ол ышкаш культура килдизи, прокуратура, болчукчулар чөвүлели, өөредилге килдизи, Хөр-Тайга сумуздан чамдык коллективтер марафонга идепкейлиги киржи, буянын холун сунганнар.

Хоойту-дүрүм органнын ага ак сеткилдиг ажилдааш, хүндүлүт дьштанылгаже үнгөн хоочуннар каттышкаш, 3500 рубльди, хуу хамаатылар Орлан Монгуш 2 муң, Алексей Ооржак 1 муң рубльди тус-

тузунда салганнар. Мурнунда иштики херектер органнынга ажилдап чораан, ам чөптүт дьштанылгада Валерий Хемчик-оол улуг өртектиг чаа би-жик машиназын садып берген.

Марафонга келгеннер акша-тегериктен аңгыда, малмаган, эт-сеп аймаан база бергенер. Дуза чедиришкени ам-даа уламчылап турар. Ниитизи-биле 97 муң рубльди деткиччилер дузалаан.

ОЛЧАЛЫГ
КЕЛГЕННЕР

Тайга-тандыларже аңнап, диинеп үнгүлээн аңчыларнын баштайгылары олча-омактыг чанып кээп эгелээннер. Суг-Аксы суурда пенсионер Кастаар-оол Ондар, үндүрүт албанынын ажилдакчызы Эрес Монгуш катышкылар Үстүү-Ишкынче каш хонукта диинеп үнгөш, 150 диин олчалыг келгенер. Өлүргөн диинеринин кештери шынарлыг, өртекунези хоомай эвес болган. Тайгада диин болгаш өске-даа аң-мең элбек дээрзин хоочун аңчы Кастаар-оол Ондар эскерип билгештин база катап тайгаже диинеп үнүпкен.

Бораш ОНДАР.

КАЙЫЗЫН-ДАА
КАНДЫГ ДЭЭРИЛ

Көдээ ажил-агый ажилдакчыларынын хүнүн Барыин-Хемчик кожуун чагыргазы чоокта чаа эрттирген. Аңаа көдээ ажил-агый кооперативтеринин, арат ажил-агыйларынын удуртукчулары, тускай эртемниглер, сугатчылар, малчыннар киришкен. Оларнын чамдыктары биле ужурашкаш, бо чылын кандыг көргүзүглерни чедип алганын сонуургап айтырган бис.

— Бистиң көдээ ажил-агый кооперативинин ишчилери кызымак ажилдап тургаш, бо чылын багай эвес көргүзүглерни чедип алган. Малчыннар хой, өшкүнүң чаш төлүн менди камгалап алырынын талазы-биле кожуунга дээрелерин одуруунга кирген. Тарааның дүжүдү эки болган — деп, «Алдын-Булак» кооперативтин удуртукчузу, Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйнын алдарлыг ажилдакчызы Көк-оол Саая биске чугаалады. Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, хойжу Юрий Хомушкун, өшкү кадарчызы Николай Хертек — олар чүс баш төрүүр малдан чүс-чүс баш чаш төлдү менди доруктургаш, эш-өөрүңге үлегерин көргүскен. Кооператив 102 га шөлге тарааны тарааш, оң ажаалдазын, сугадын экижидип тургаш, бир гектардан ортумаа-биле 15 центнер дүжүттү ажаап

алган. Ол кожуунда дээр көргүзүг болган. Келир чылдын часкы тарылгазын хереглээр 20 тонна ажыг эки шынарлыг үрезин урдунган. Ажил-агый өреширезин тараа-биле төлеп тургаш, эвээжеткен. Кооперативтин ишчилери малды кыштан хүр ажырап, келир чылдын часкы хову ажилдарынга хынамчалыг белеткенир сорулганы салган ажилдап турарын Көк-оол Бочукович тайылбырлады.

«Дөң-Терезин» көдээ ажил-агый кооперативинин удуртукчузу Маадыр Ооржак бо чылын тараа культураларынын чүгээр дүжүдүн өстүргөш, ажаап алганын чугаалап берди. 200 гектар шөлдүн бир газындан ортумаа-биле 13,8 центнер дүжүттү ажаап алган. Тарааны шуптузун сугаттыг шөлдерге тарааш, сугадын эки организастаны түннелди берген. Келир чызын

тараа тарыыр шөлдерин күскү сугадын эгелей берген. Моон алырга, кооперативтин удуртулгазы тарылга шөлүн калбартырынче, ооң үнүш-дүжүткүрүн бедидеринче улуг кичээнгейни салып турары тодаргай. Кооперативтин ажаап алган тарааны бодунун үрезининге, чарыдалынга, өрезин төлээринге четчир деп, Маадыр Комбуевич санап турар.

Бо ийи кооперативтин удуртукчунун кайызы-даа боттарынын херээнге сагыш-сеткилинден бердинген кижилер-дир деп билдирис. Оларнын чугаазында көдээ ажил-агыйнын кандыг аргаларны, курлавырларын ажылап тургаш, дүргөн сайзырадыры, көдүрери сиңниккен. Кол-ла сагыш салышкыны — көдээ ажил-агый продуктуларын көвүдедири.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТР-ниң Дээди судунда

КУШ ЧОК БОЛДУРГАН ДОКУМЕНТИЛЕР

Моон мурнунда «Шын» солунга парлаан ТР-ге күүсекчи чагырга органнынын структуразынын дугайында ТР-ниң Чазак Даргазынын 2002 чылдын май 13-те №14 Чарлынын №1 капсырылгазында РФ-тин Президентинин чанында ТР-ниң доктаамал төлээ черинин адынга хамаарышкан кезеэн, №2 капсырылгада ТР-ниң Чазанын составынга Россиянын Төп банкызынын ТР-де Национал банкызынын даргазын кириер дээн кезеэн федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк болгаш 2002 чылдын август 12-де суд шийтпирни күштүг бооп эгелээн хүнден ажыглап болбас деп №2-50 шийтпирни ТР-ниң Дээди суду 2002 чылдын август 12-де хүлээп алган.

Моон мурнунда «Шын» солунга парлаан «ТР-ниң девискээр-оук фондунун хөрөңгизин тургузар болгаш ажыглаар чурумун дугайында» ТР-ниң 1998 чылдын октябрь 22-де №75 Хоойлунун 2 чүүлүнүн 1 пунктузун (ТР-ниң Хоойлуларынын 2000 чылдын июль 18-те №567 болгаш 2001 чылдын июнь 10-да №1089 Хоойлуларынын эдилгезинин транспорт чөпсек-херекселдеринин ээлеринден үндүрүт хемчээлин доктааткан кезеэн) күш чок болдурар дугайында №2-58 шийтпирни Тыва Республиканың Дээди суду 2002 чылдын октябрь 14-те хүлээп алган.

Моон мурнунда «Шын» солунга парлаан «Муниципалдыг албан дугайында» ТР-ниң 2000 чылдын январь 12-де №389 Хоойлузунун 18 чүүлүнүн 4 пунктузунун адакы пунктузу, 29 чүүлүнүн 2 пунктузунун 1 адакы пунктузунда муниципалдыг албан-хаакчыларны Тыва Республиканын хамаатызы болур эргези доозула анда ажилдан үндүрүт болур дээни, ол ышкаш 29 чүүлүнүн 3 пунктузунда 60 хар

четкен муниципалдыг албан-хаакчылар муниципалдыг албанга 60 харлаарга ажилдавас дээни федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, күш чок болгаш моон соңгаар ажыглап болбас деп шийтпирни Тыва Республиканың Дээди суду 2002 чылдын июль 29-та хүлээп алган.

Моон мурнунда «Шын» солунга парлаан «Тыва Республикага күрүңе эрге-чагырга болгаш тус чернин бот-башкарылга органнынын аразынга чорудар ажилдарны болгаш бүрүн эргелерни аңгылаар талазы-биле керээлер чарар дугайында» 1999 чылдын август 8-те ТР-ниң №345 Хоойлузун күш чок болгаш ажыглап болбас дугайында шийтпирни ТР-ниң Дээди суду 2002 чылдын июль 29-та хүлээп алган.

Моон мурнунда «Шын» солунга парлаан «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазынын саң-хөө үндезиннеринин дугайында» 2001 чылдын ноябрь 9-та хүлээп алган ТР-ниң №1202 Хоойлузунун 16 чүүлүнүн 3 пунктузунда — РФ-тин Сан яамызынын федералдыг казначействозунун ТР талазы-биле эргелели тус чер бот-башкарылга органнынын ындыг керээлерни чарарынга чөпшээрел бээринден ойталаар эргези чок деп сөөлгү домаан федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, ажыглап болбас дугайында шийтпирни ТР-ниң Дээди суду 2002 чылдын август 27-де хүлээп алган.

Моон мурнунда «Шын» солунга парлаан «Тыва Республикага күрүңе өңчүзүн эргелеп-башкараар дугайында» ТР-ниң 2001 чылдын ноябрь 9-та хүлээп алганы Хоойлузунун 8 чүүлүнүн 1 пунктузунун адакы «е» пунктузунда ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазы Улуг

Хуралга быжыглаан өңчүнү ботускайлап ажыглаар дээн кезеэн федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, күш чок болгаш ажыглап болбас дугайында шийтпирни ТР-ниң Дээди суду 2002 чылдын июль 22-де хүлээп алган.

Моон мурнунда «Шын» солунга парлаан «Тыва Республикага тус чер референдумун дугайында» 1996 чылдын декабрь 23-те хүлээп алган, №690 ТР-ниң Хоойлузунда чамдык чүүлдер федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, күш болгаш ажыглап болбас дугайында РФ-тин Чыгыне прокурорунун меделелинге дүштүр ук хоойлунун 1 чүүлүнүн 3 кезеэнде тус чер референдумга тус чер үндүрүглеринин дугайында айтырылганы кирип болбас дээни; 10 чүүлүнде кожууннарга чагырткан хоорайларга, суурларга, сумуларга референдум эрттирер дугайында шийтпирни чогуур тус чер чагыргалары хүлээп алыр дээни; 12 чүүлүнүн 1 кезеэнде кожууннарга чагырткан хоорайларнын, суурларнын, сумуларнын референдум эрттирер дугайында шийтпирлерин ыяала күүседир дээни; 15 чүүлүнүн 1 кезеэнде хуралдар протоколдарын оң киржикчилерин бүрүткээн дугайында меделер-биле база сонгуткан эгелекчи бөлүктүн даңызы-биле кады бүрүткедири-биле инициатива бөлүүн хурал эрттирген черлеринин аайы-биле тус чер чагыргазына кириер деп көргөни; 18 чүүлүнүн 4 кезеэнде эргежок чугула аларган таварылгада, Төлээлекчилерин тус чер хуралы азы тус чер чагыргазы комиссия тургускаш, алган документилеринин шын-мегезинин дугайында чамдык азы долу меделерни алыр деп доктаатканын; 19 чүүлүнүн 1 кезеэнде кожууннарга чагырткан хоорайларнын, суурларнын, сумуларнын тус чер чагыргалары

референдум эрттирер дугайында негелдени езугаар референдум эрттирер дугайында негелделер кирген хүнден 10 хонук иштинде дараазында шийтпирлерин бирээзин хүлээп ала болур: а) референдумну чарлаар, ону эрттирер хүнүн, ону хандырап хемчеглерин дугайында; б) референдумну эгелекчилери бо Хоойлуну хажыткан таварылгада, референдум эрттирер дугайында негелделерни хүлээп албас дугайында; в) референдумга саналдап кириген айтырылганы шийтпирлээр дугайында; референдумну эрттирбейн тургаш деп айтканын; 21 чүүлүнүн 6 кезеэнде референдум комиссиязын тус чер чагыргазы тургузар дээни; 24 чүүлүнүн 1 кезеэнде референдум участоктарын чогуур тус чер чагыргалары доктаадыр дээни; 26 чүүлүнүн 5 кезеэнде даңыда меге медез кирген дугайында билдиришкенин референдумнуң участок комиссиязы ийи хүн хуусаада, а референдум бүдүүзүндө болгаш референдум болур хүнде — доп-дораан чугаалажып көөр деп доктаатканын; 28 чүүлүнүн 1 кезеэнде бадылаар үени доктаатканын; 30 чүүлүнүн 4 кезеэнде бюллетеньни боду долдуруп шыдаас хамааты бодунун туразы-биле кабинаже өске кижини, участок комиссиязынын кежигүнү азы хайгааракчы эвес кижини чалап болур деп айтканын; 35 чүүлүнүн 3 кезеэнде харынын чаңгыс-даа вариантызын шийбаан бюллетеньнерни, а ол ышкаш «Тыва Республикага тус чер референдумун дугайында» 1996 чылдын декабрь 23-те хүлээп алган №690 Тыва Республиканын Хоойлузу бадылаван хевиринин бюллетеньнерин күш чок деп көөрүн доктаатканын ТР-ниң Дээди суду чөрүшкөк, күш чок болгаш ажыглап болбас дугайында шийтпирни хүлээп алган.

КЫШКЫ
ӨРТТЕН
ОВААРНЫҢАР

Кыш дүжүп, соок үе келген. Ооң-биле кады одалга сезону эгелээн. Чурттакчылар бажыңнарында печкаларын одап азы электри күжү-биле ажилдаар каминнер-биле өрээлдерин чылдып эгелээн.

Мен бо кыска материалымга чурттакчыларга болу берип болур өрт айылыдарынын дугайын чугаалаксай-дыр мен. Черде ыяш бажыңнар ээлери печкаларынын байдалынче онза кичээнгейни салыр ужурулуг. Печка эргижирээн, ышталыр болза, ону чаартып кылыр. Оон башка угаар деп айыыл база бар. Бир эвес печканарга улуг септелге кылыры негеттинип турар болза, тускай специалистен ыяап чалаңар. Печка септедиринден акша-көпөөк харамнанмаңар. «Харам кижини ийи катап төлээр ужурга таваржыр» деп орус улустун чугаазын утпаңар. Печканың одаар аксынын баарына, шалага, калбак чуга демирни ыяап кадап алыры чугула.

Печка чоогунга дүргөн кывар бензин, солярка, керосин куткан савалар тургускаңар. Одаар ыяшты печка аксынын чоогунга салбаңар. Одап каан печканы хайгаарал чок кабаңар. Бичии уругларны печкага кайы хамаанчок дегбес кылдыр чаңчыктырыңар!

Дачаларда «буржуйкалар» ажыглап турар хамаатылар өрт айылындан эң кичээнгейлиг болур ужурулуг. Чаагайжыды туттунган квартираларда хамаатылар каминнерни билдиги ажыгланар.

Кышкы өрттен оваарымчалыг болуңар! Кандыг-даа өрт кымны-даа кээргевес.

Владимир ШАХОВ,
Кызылдын өрт албанынын инспектору.

Көдээниң хөөннери

15 ХОНУКТА СООДАР

Күстүң онзагай хүүнериниң бирээ-зинде Александр Дадар-ооловичиниң аал-оранынга чедип, аяк-шайны аартап ора, ал-боду-биле таньжып чугаалаштывыс. Алызындан дүн чоруктуг чылгычы кижиге болгаш

ындыг ийикпе, таваар хөөрөп олурза-даа, таакпызының ыжын харамдыктыр соруп каап, чай кадында-ла харанып каап, ыңай-бээр көрзүнүп, дыңнаалап каап олурар болду.

Хоочун чылгычы А.Д. Тюлюш аът мундуруп өөрөткөн чээни 6 классчы Рубен-биле.

—Тыва кижиниң сүлдези чылгы малда. Эки ажаап-карактар болза, ол кижини кайнаар-даа аппаар, кандыг-даа чорукту бүдүрер, кайы-даа үеде ажил-хожуга дузалажыр, эң-не чараш, угаанныг мал... Ол Хөр-Тайга сумунуң «Ишкин» кооперативиниң чылгычызы Александр Тюлюштүң ажилының дугайында айтырарывыска чугаазының эгези-дир.

Шынап-ла, чылгы мал дег эки мал кайда боор. Ону чүгле чаа өстүрер дээш кызып-ла ажил-даары негеттинер. Александр Дадар-оолович Тюлюш 1985 чылдан эгелеп чылгы кадарып эгелээн. Оон бээр ам ол 17 чылдың дургузунда күрүнениң 200 ажыг баш чылгызын кадарып турар. Ооң аразында 70 баш төрүүр бе бар. Эрткен чылын 70 төрүүр безинден чаңгыс-даа чидириг чокка 70 кулунну (100 хуу) онча-менди ажаап алгаш, «Наадым-2002-ниң» мурнакчы малчыннарының аразынче кирген.

Малчын уктуг болгаш кандыг-даа малдын ажаалдазын беш салаа дег билзимзе-даа, черле чылгы малдын кандыг онзагай талалары барын оон айтырдым. Кол-ла чүве чылгы малдын одарын сезон аайы-биле солуур, дүн чоруктуг болганда, ону ыт-куштан камгалаар. Бир дугаар төрүп турар белер хозар, ара салыр, бакка ажаар болза, кызырай берип болур. Ынчангаш аскырдан база кол хамааржыр деп чугаалады. Бо хүүнерде оон чылгызында орус аскырлар салып турар, тыва уксаалыг-даа болза, хайнакшый берген. Эске кожууннар-биле база эки аскырларны эш хуузу-биле орнажып ап турар. — Чылгычы кижиге чону дээш чурттаар, чонунуң малын

кадарбайн, кымның малын кадарарыл — дээш хүлүмзүрдү. Шынап-ла, чайын суур улузу эки одарла-дып, семиртип берзин дээш, ийчангыс малын хөй чылгыга кадып каар чон болду. Чылгы мал шээр-даа, бода-даа мал-биле дөмей, чылдың-на 11 ай болгаш төрүүр. Мал төрүүр үеде ооң коданы чоокшулап, «Арты-Кужур» деп кажаа-хораалыг чуртунга көжүп келир. База ол ышкаш час келирге, часкы тарышкынны кылыр. Үези келирге, чылгы мал чайгаар-ла часкы, күскү одарын сактып, чанаттап эгелээр. Ынчангаш чылгы мал ышкаш эң-не чараш, угаанныг амытан чок деп, ол кадарган малынга үнелелди берди. Ынчангаш чылгычы кижиге чоргаар, эки аътты мунуп алгаш, чонунга бараан болуп чоруурга, ында багай чүве чок...

Александр Тюлюштүң эш кадарчылары Орлан Ооржак, Дайынчы Монгуш — олар кадарган малын 10 хонуктап дээжежир. Оларның турлаа чайын Хөр-Тайгага, кыжын Шом-Шумга кыштаар. Чылдың дөрт эргилде-зинде дуржулгалыг чылгычылар кажар арга-биле бүгү-ле чүвени таарыштыр солуп, алып шалың-даа чок ажилдап турарлар. Харын-даа шалың орнунга суур чону айда 10 чедир-даа малдарны аппаарын чугаалай-дыр, а келир чайын олар бе хымызын саап эгелээрин шенээр деп турар.

Чарыш аъттарын канчаар белеткээрин оон сонургадым. 10 мал аразындан албан бир-ийизи чөлөр, маннаар болур. Чүгүрүк, чыраа малдар ада-иезин дээээр. Чөлөр, маннаар аъттарның адазының, иезиниң уксаазын көргөш, 4-5 чыл иштинде өөрөткөш, чарыштырар. Эң эвээжи 15 хонук иштинде соодар. Ону таарыштыр баглап, ояткарып,

үзүүргедип (тынжын ажыдып), 1-2 хонгаш, 5-6 км-ни шаап каап турар. Чылгычы кижиге малының соондан чортуп чорааш-ла, оон-биле чугаалажыр. Ынчангаш чылгыны кайы хамаанчок өлүр-бес, ооң эки-багын, чаражын көөр.

Александр Дадар-ооловичиниң чайгы дузалакчызы, чарыш адының мунукчузу, 6-гы классчы чээни Рубен Тюлюш. Ол ооң кады төрөөн дунмазының оглу, аът чылдыг, 6 харлыындан тура, даайының соонга ушкажып алгаш чортуп, чоорту боду аътты мунуп эгелээн. Бир эвес ийи аътты соодар болза, ийи аңгы тыныжын, дерин, мыян көөр. Даайлышкыларның өөрөткөш, чарышка салган аъттары каш-даа чылын шаңналдыг черлерни алгылаан, а 1999 чылда улуг чүгүрүк кара ады II-ги черни алган.

Шынап-ла, тыва кижиге мал чокта аштаар джигир. Ылангыя бо үеде каш-даа санныг болза, кандыг-даа чүзүн болза, мал кадарып, ооң ээдин чип, сүдүн ижип, кежин кедип чоруур болза, оон арткан үлениң херээ бар бе? Шак мындыг шынарлар чылгычы Александр Тюлюште бар болганындан ол чүгле чонунга эки чүвени кылымза деп күзеп чоруур. Хөй чылдарда могаг-шылаг чок күш-ажылы дээш Александр Дадар-оолович Тюлюш Сүт-Хөл кожуунуң 60 чыл оон таварыштыр «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты алган. Ынчангаш чылгычының хей-ады өрү, сүлдези кезээде бедик чорзун деп ооң сестери-биле кыска чүүлүмнү доостум.

Чимисмаа МОНГУШ.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруу.

САЙГАРЛЫКЧЫ
ЧОРУКТУҢ АЖЫКТЫЫ

Эрзин кожуунуң агаар-бойдузу кадыг-дошкун, шириин чер. Чадагай хову болганындан чайын изиг, кыжын соок апрель айга чедир уламчылай бээр. Ындыг-даа болза кандыг-даа малды чеже-даа башка чедир азырап өстүреринге одар-белчири, аңаа ажилдаар ажилчын күш четчир болгаш артар. Эки үеде ам Кызыл дептерже кири бижир деп барганывыс теже безин кожуунга муң чедип турду.

Эрзин кожуунда аныяктар айтырыын көдүрер, оларны ажилга хаара тудар, оолдар, кыстарның кижизидилге, өөрөдигезиниң талазы-биле кожуун болгаш сумулар чагырга черлеринде аныяктар программазын ажилдап кылган. Ол программа-ның ниитилелге ажыктыын, аныяктарның социал байдалын көдүрер талазы-биле биче сайгарылга амыдыралын чорудар хемчеглерни чон ниитизи-биле деткип, сумулардан кожуун төвүнге чедир ону көдүрүп кээп турар. Боттарывыс хөделип, шимчeves болзувусса, бисче кым-даа ээ көрүп, дуза-деткимче көргүспестей бергенин эрткен он чылдар көргүстү ышкажыл деп шыны-биле биле бергени-нери ол.

Кожуун администрациясында экономиканы көдүрер болгаш сайгарлыкчы чоруктуң ажык-тыын чедип алып талазы-биле килдисти тургускан. Килдис программазын тургузуп, сумуларда хуу биче бүдүрүлгелер ажыдар дээн улус-биле чугаала-жып тургаш, фондуну база тургузуп алган. Ынаар кирген акша-төгөрик-биле хлеб быжы-рар черлер, алгы-кеш эттээр дээн улустарны, идик даарап септээр биче цехти, садыг-саарылга кылып шыдаптар улустарны дузалап турары эки. Фондунуң акша-көпөөн өстүрүп алып дээш, дыка-ла хөй бодал-дарны бодап, планнап турар. Олар лотерея ойнаашкынын-даа, сентябрь айда марафонну-даа эрттиргеннер.

Тудуг материалы арга-ыяш, тууйбу белеткээр дой-довурак, чугай дажы кожуунда четчир болгаш артар. Мөрөн сумузунда кезек аныяктарны Михаил Канзайга дагындыргаш, пилора-ма тургузуп бергени эки-дир. Олар дилиг, тудуг материалдарын кылып эгелей берген. Шаанда Мөрөнниң Чөөн-Адырга пилора-малыг тудуг бригадазы кожуун төвүнүң тудугларынга хереглээр тудуг материалдарын белеткеп берип турдулар. Нарын суму-зунда Валерий Бумбажай аныяк-тарны эвилелдеп алгаш, тууйбу бүдүрүлгезин ажыдып алганын эки-дир деп санаар кижиге-дир мен. Кожуун, сумунуң херегле-линден арта берзе, өске чер-лерге чүге берип болбазыл? Сөөлгү үеде Кызыл хоорайда тудуг хөгжүлдени ап эгелээн. Тууйбуну Саян артындан улуг өртег-биле сөөртүп эккеп турарлар. Бир эвес Нарындан алып болза, оларга дыка ажыктыг аппаар.

Кызылдың профтехөөрө-дилге черлери, ооң кожууннарда салбырлары аныяктарны кым кандызын күзей-дир, ынчаар

өөредип берип турар. Чижээ, көдээ ажил-агыйга хамаа-рылгалыг фермерлерни, тудуг-жуларны дээш, кандызын чок дээр. Теория-биле өөренип алган, практика кырынга ажил-даар черлер оларга херек.

Фермер деп чүү ындыг чүвел ол дээрзин билбевис аргажок. Бо талазы-биле РФ-тиң девис-кээрлеринде, ооң иштинде бистиң республиканың көдээ ажил-агыйларында, ажилдап турар аныяк тускай эртемниг-лерниң билиин бедидери-биле даштыкы чурттар — Швеция, АКШ, ГФР, Дания, Италия-биле чөпшээржилгеге ат салган дугуржулганы кылган. Аңаа өөренип алгаш ажилдаарын күзөөн аныяк тускай эртем-ниглерниң документилерин белеткээш, Россия академия-зының кадрлар белеткээр

Амыдырал болгаш
аныяктар

агроулетпүр комплекзинче 1991 чылдан эгелеп ол чурттарже 100-100 аныяк специалистерни чорудуп турар.

Бистиң чаңгыс чер-чурт-туувус Кара-Сал Орлан 2002 чылдың апрель 11-ден октябрьга чедир ГФР-ниң Ерольдайм суурга немец фермер өг-бүлеге 6 ай ишти билиин бедидип ажилдааш келген. Ооң чугаазы кончуг солун кижиге чорду. Фермер 150 бода малдыг, саап турар инектери 80 баш, бызаалары 200 кг чеде бээрге, хереглээн чер-леринге дужааптар. Фермер хүнде 18 муң арыг орулганы ап турар. Ону чылдың 365 хонуунче шилчидерге, 6 миллион 570 муң рубль болур. Ол бистиң кожуун-нарывыстың боттарының чылда кирип алып орулгазы-биле ден.

Сөөлгү үеде дыка хөй аныяк-тар ажил-агый чок, эртем-билиг чедип-даа алза, республикада үлетпүр, бүдүрүлге черлериниң сайзыравайн турарындан олар ажил чок артып турар. Ажилдаар черлерниң чогуңдан ындыг-ла ыйнаан, аныяктарның арага-дары ижиптери көвүдээн. Ооң багай салдары корум-чурум үрээринче, өлүм-чидим-биле холбашкан херектерже оларны улам-на чыраа соп бар чыдарын хүн бүрүнүч амыдыралындан көрүп чор бис.

Ынчангаш хүндүлүг аныяк-тар, бистиң келир үевистиң салгакчылары силер-ле болгай силер. «Боданыры ботка херек, ботка болчур чүве-ле чок» деп өгбелерниң чагыг-сүмезин сагып-ла чорза эки боор.

Сегбе ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

2002 чылдан январь-октябрьда ТР-ниң социал-экономиктиг байдалы

	Январь-октябрь 2002 ч.	Январь-октябрь 2002 ч. хуу-биле январь-октябрь 2001 ч. деңгээрге	Январь-октябрь 2001 ч. хуу-биле январь-октябрь 2000 ч. деңгээрге
Үлетпүр продукциязының хемчээли, млн. рубль	1124,4	100,8	103,3
Кол капиталга инвестиция, млн. рубль	526,7	124,7	182,7
Ажылгалга кириген чурттаар бажынар, муң дербелчин метр-биле	8,6	72,6	150,0
Автотранспорт бүдүрүлгелериниң чүк саарылгазы, млн. тонна-километр	115,2	122,9	118,3
Көдээ ажыл-агый продукциязы, млн. рубль	1490,0	98,5	100,0
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы, млн. рубль ¹	2176,5	107,6	107,8
Телевирлиг ачы-дуза чедирилгези, млн. рубль ¹	479,0	104,5	89,3
Боттуг бар акша орулгалары	x	122,6	126,7
Бир кижиге айда ортумаа-биле санап берген боттуг шалың, рубль ²	3517,0	168,1	150,0
Доктааттынган шалың, рубль	x	152,1	123,4
Ажыл чоктарның ниити саны ³	27,4	101,5	90,6
ооң иштинде: бүрүткеткен ажыл чок кижилер ³	12,3	185,9	167,1
Хереглел өртектениң индекси ⁴	107,2	110,4	120,4
ооң иштинде: барааннар ⁴	105,9	108,6	117,2
Аш-чем аймаанга ⁴	104,6	108,3	116,3
Аш-чемге хамаарышпас чүүлдерге	108,8	109,4	120,1
Телевирлиг ачы-дуза чедирилгезинге ⁴	117,1	125,5	165,1
Үлетпүр продукциязы бүдүрүкчүлөргө өртектениң индекси ⁴	120,4	130,8	140,1

Тайылбыр:

1. Чонга хереглел барааннарын сатканының болгаш ачы-дуза көргүскениниң хемчээлиниң дугайында медээлерни этсеп, холушкак болгаш аш-чем рыноктарынга саткан барааннарын эксперт үнелээшкенин, а ол ышкаш хууда кижилериниң киригези медээлерин барымдаалап тургускан.

2. 2002 чылдын январь-сентябрь айларда.

3. Ортумаа-биле ол үеде.

4. 2002 чылдын октябрьны 2001 чылдын декабрьга деңгээрге.

ҮЛЕТПҮР

Республиканың үлетпүр хууда сайгарлыкчылар-биле алырга, амгы күштүг өртектөр-биле 1124,4 млн.рубльдиң продукциязын бүдүргөн азы 2001 чылдын январь-октябрь-биле деңгээрге, 100,8 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң структуразындан алгаш көөрге, старуң хөй үлүү өнүг металлургия — 31,9 хуу, электрэнергетика — 23,6 хуу, аш-чем үлетпүрүнге — 20,0 хуу болгаш одаар чүүл үлетпүрүнге — 11,3 хууу хамааржып турар.

Чүгле одаар чүүл, аш-чем, далган-крупа болгаш үлетпүрүнү тудуг материалдарындан аңгыда, республиканың шупту бүдүрүлгелери бараанныг продукция бүдүрериниң ниити хемчээлин улгаттырган.

Бо чылдын эрткен айларында демир-бетон кылыгылары, трикотаж, бажың эт-севи, колбаса болгаш кондитер кылыгыларының бүдүрүшкүнү көвүдөөн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

2002 чылдын 10 айларында бүгү-ле көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлөргө талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүшкүнүнүн ниити хемчээли баш удур санаашкын езугаар алырга, 1490,0 млн.рубль азы 2001 чылдын ол үезинге деңгээрге, 98,5 хуу болган.

2002 чылдын ноябрь 1-де

көдээ ажыл-агый культура-ларының дүжүт ажаалдазы доозулган. Баш удур бердинген медээлер езугаар алырга, ажыл-агыйларның бүгү хевирлери ниити тараа ажаалдазын 18,5 хууа күүсеткен, эрткен чылдын ол үези-биле деңгээрге, 32,1 хуу хөй бооп турар, картофельди 21,7 тоннаны, эрткен чылдындындан 10 хуу эвээш, ногааны 7,3 тоннаны, эрткен чылдындындан 1,7 катап хөй болган.

Көдээ ажыл-агыйның бүгү бүдүрүкчүлөргө эътти (дириг деңзи-биле) 14,9 муң тоннаны, (январь-октябрь айларда 15,4 тонна), сүт — 37,1 муң тонна (38,5), дагаа чуургазы — 4,2 млн. (4,5) бүдүрүп үндүргөн. Эътти садып-сайгарары 15,1 хууа, сүт — 9,8 хуу, дагаа чуургазы — 4 хууа кудулаан.

2002 чылдын ноябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде мыйыстыг бода малдың, хой, өшкүнүн, чылгы малдың баш саны кудулаан. Ивиниң баш саны 6,7 хууа, куш — 8,3 хууа, хаван — 1,6 катап көвүдөөн. Чурттакчы чоннун дузалал ажыл-агыйларында мыйыстыг бода малдың 81,4 хууу, хаванның — 77,2 хууу, чылгы малдың — 72,0 хууу, хой, өшкүнүн — 64,4 хууу онаажып турар, арат (фермер) ажыл-агыйларга дес-дараалаштыр 9,8; 17,7; 12,7; 14,9 хуу болуп турар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде (дузалал ажыл-агыйларын кириштир албаска) хой, өшкүнүн, хаванның баш саны 2,8 хууа, теве — 11,4 хууа, иви — 14,7, куш — 21,1 хууа көвүдөөн.

Бир инектен ортумаа-биле 1452 кг сүттү саап алган, эрткен чылдын январь-октябрь айларда 1341 кг турган. Төрүүр кыс дагаадан 65 чуурганы алган, эрткен чылын 74 турган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң автомобиль

транспорту-биле 2002 чылдын январь-октябрь айларда 838,5 муң тонна чүкүтү сөөрткен азы эрткен чылдын ол үезиниң деңгээлинге хамаарыштыр 109,7 хуу хөй болган. Агаар транспорту-биле чүк сөөртүлгезиниң ниити хемчээли 93,8 тонна болган, эрткен чылдын ол үезинде 99,6 тонна турган.

Пассажирлер аргыштырылгасы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 11,4 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган, эрткен чылдын январь-октябрь-биле деңгээрге, көөрге, 107,6 хууа көвүдөөн.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 89,2 млн.рубльге харылзааның ачы-дузанын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга — 44,9 млн.рубльдин.

ТУДУТ

Өнчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң бүгү-ле бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының талазы-биле экономиканы база социал адырны хөгжүдеринге кол капиталга инвестициялардан 526,7 млн. рубльди ажыглаан, эрткен чылдын бо үези-биле деңгээрге, 24,7 хуу хөй болуп турар. Бүдүрүлгө тудугларынга 142,7 млн. рубльди бүдүрүлгеге хамаарышпас тудугларга — 384,0 млн.рубльди чарыгдан. Өнчүнүн бүгү хевирлериниң организациялары 8573 дербелчин метр чуртталга шөлүн туткан.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Сайгарылганың бүгү адырларында үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазы, ниитиниң чөмөннилге черлерин кириштирбишаан алырга, 2176,5 млн. рубль болган, доктааткан өртектөр-биле алырга, ол эрткен чылдын ол үезиниң деңгээлинден 7,6 хуу хөй болган.

Бараан саарылгазы улуг болгаш ортумаа бүдүрүлгелериниң 22,3 хууундан, биче бүдүрүлгелериниң 32,3 хууундан, эт-херексел, холушкак болгаш аш-чем рыноктарынга садыг-

лаашкынның 45,4 хууундан тургустунган.

Үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазының макроструктуразынга аш-чем болгаш барааннарның деңзигүүрү 57,0 хуу, а аш-чемниң эвес барааннарның 43,0 хуу болган.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

Чурттакчы чонга көргүскен телевирлиг ачы-дузаларның хемчээли 479,0 млн.рубль болган, доктааткан өртектөр езугаар алырга, 2001 чылдын январь-октябрь айларның деңгээлинден 4,5 хуу хөй болуп турар.

Коммунал ажыл-агый адырында, эмнелгелерде, харылзаа системазында телевирлиг ачы-дузаларның аңгы-аңгы хемчээли элээн бедик темпелер-биле өзүп турар.

ӨРТЕКТЕР

Октябрь айда инфляция (акшаның үне чокталышкыны) эрткен чылдын декабрьга деңгээрге, 7,2 хуу болган. Аш-чем барааннарынга өртектөр 4,6 хууа, аш-чемге хамаарышпас барааннарга өртектөр 8,8 хууа, ачы-дуза чедирилгезинде тарифтер — 17,1 хууа өскөн.

САҢ-ХӨӨ

2002 чылдын январь-сентябрь айларда улуг болгаш ортумаа бүдүрүлгелер 239,7 млн. рубль карылгалыг болган. Бо чылдын август эгезинде улуг болгаш ортумаа бүдүрүлгелериниң ниити албан төлээр өрези (кредитор өре, банкыларда болгаш чээлиде өрелер), 2120,6 млн. рубль ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре — 1584,9 млн. рубль азы ниити өрениң 74,7 хууу.

Хуусаазы эрткен кредитор өрениң ниити түңү 1278,6 млн. рубль, ниити өрениң 75,8 хууу болуп турар. Хуусаазын эрттирипкен чээли өрениң структуразында бюджетче төлөлгелер — 16,9 хуу, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларже төлөлгелер — 27,7, хандырыкчыларга өре — 40,3 хуу четкен.

Хуусаазы эрткен кредитор өрелериниң хөй кезии көдээ ажыл-агыйга, чуртталга-коммунал ажыл-агыйыга, хөмүр-даш, далган-крупа, комбикорм үлетпүрлеринге, энергетикага болгаш транспортка хамааржып турар.

Банкылардан алган чээлиде болгаш чээшкннерде өрелериниң ниити түңү 433 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазы эрткен өрелер — 306,3 млн.рубль.

2002 чылдын октябрь 1-де дебитор өре 854,8 млн. рубль болган, ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре 511,7 млн. рубль, ол ниити өрениң 59,9 хууу болуп турар. Хуусаазы эрткен өрелерде бөлүк бүдүрүлгелериниң күш-ажыл төлевиринде төлээр өрези 2002 чылдын ноябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, 145,2 млн. рубль болуп турар. Ниити өрениң 52,7 хууу бүдүрүлгө адырларынга хамааржыр, социал адырга — 45,9 хууу, өске адырларга — 1,4 хууу хамааржыр.

Республикада ортумаа-биле бир ажилдакчыга шалыңга

төлээр өре 9232 рубль болуп турар, ооң иштинде бүдүрүлгө адырында — 6526 рубль, социал адырда — 19061 рубль.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕННЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Чурттакчы чоннун кижии бүрүзүнге хамаарыштыр акша орулгалары ортумаа-биле айда 2197,9 рубль болган. Бо чылын республиканың экономикасында ажилдап турарларның айда ортумаа-биле немей санап кааны ажыл төлевири 3570,6 рубльге тодараттынган, 2001 чылдын сентябрь-биле деңгээрге, 141,7 хууа өскөн.

Бо чылдын сентябрь төңчүзүнде ажыл-биле хандырылганың күрүне албанының органнарынга учетка ажыл дилеп турар 14,5 хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езуу-биле 12,7 муң кижии ажыл чок деп хүлээп көрдүнгөн.

Демография. Бо чылдын январь-сентябрь айларда чоннун ала-чайгаар езулдези 1000 кижиге хамаарыштыр 2,9 кижии болуп, эрткен чылдын деңгээлинден 45,0 хуу көвүдөөн. Чурттакчы чоннун өзүп көвүдээри 1000 кижиге онааштыр 17,7 уруглар төрүттүнгөн, эрткен чылдын январь-сентябрь айларда 15,6 турган. Өлүп хораар чорук эрткен чылдын деңгээлинден 266 кижиге көвүдөөн болгаш чурттакчы чоннун 1000 кижизинге хамаарыштыр 14,8 болган. 1000 уругларның бирээзинге хамаарыштыр алырга, бир харлыынга чедир назыда чаштарның өлүп хораар чорук 28,5 болган, эрткен чылдын январь-сентябрь айларда 28,0 турган.

Бо чылдын 9 айларында ХБАБ-тың органнарынга чаа өг-бүлө тутканнарның бүрүткели 10,9 хууа, а чарлыр чорук — 31,3 хууа көвүдөөн. 1000 юридиктиг өг-бүлө тутканнарда 406 чарылган өг-бүлөлөр онаажып турар, 2001 чылдын январь-сентябрьда 349 турган.

Республика даштындан 1041 кижии келген, 1405 кижии үнүп чоруткан. Республика девискээринден үнүп чоруп турар кижилер-биле кээп турар кижилериниң саны 364 кижии көвүдөөн. Эрткен чылдын ол үезинде 699 турган.

Корум-чурум үрээшкни. Республиканың ИХЯ-ның берген сан-медээлеринден алырга, 6255 кем-херек үүлгедишкннери бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннун 100 муң кижизинге хамаарыштыр 2000 кем-херек үүлгедишкни онаажып турар, эрткен чылын 2353 турган. Кем-херек үүлгедишкннериниң бүрүткели бадып турар. Кемниг херектерни илередип тывар чорук 36,2 хуу болган, эрткен чылдын бо үезинде 59,6 хуу турган.

ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитеди.

Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың I-ги чартында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизайнерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырынче далажыңар.

Чурттакчы чонга чагыдылганың чартык чылда өртээ — 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ — 100 рубль, чедирилгези дээш — 115 рубль. Үш айда — 108 рубль.

Организацияларга — 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ — 150 рубль, чедирилгези — 115 рубль. Үш айда — 133 рубль.

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар.

Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

«Шын» солунда чүнү бижип турар эвес, көре кааптаалыңар

Улуг-Хем кожуунда федералдыг харылзааның чагыдылга килдизиниң оператору (солагай талада) Э.М. Дамдын-оол, харылзааның шимчеп чоруур килдизиниң (ПОС) начальниги М.К. Хактыг-оол солуннар чагыдылганың идепкейлиг организакчылары.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чагыдылга — 2003

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республикада Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожуннарда салбырларының аразына «Шын» солунун чагыдылганыңа хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейниң эгелээнин чарлап тур бис. **2003 чылдың бирги чартында чагыдылга МӨӨРЕЙНИИҢ негелделери мындыг:**

— харылап турар девискээрлеринге 1000-дан эвээш эвес чагыдылганы организастан салбырларга чагыдылга кампаниязының түннелинде акша шаңналдарын болгаш Хүндүлүг бижиктерни тыпсыр.

— бир I-ги чер — 1000 рубль
— ийи II-ги чер — 800-800 рубль
— ийи III-кү чер — 600-600 рубль
— «Эң хөй чагыдылгалыг сумунуң почтачызы» деп ийи тускай шаңнал — 500-500 рубль;
— ийи мактал шаңнал — 300-300 рубль.

Мөөрейниң түннелдерин үндүрүп тура, тус-тус черлерде чурттакчы чоннуң, өрегелерниң санын, ниити сандан чагыдылганың хуузун кол барымдаалаар.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээдиндадынга дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып, шаңнап-мактаары көрдүнгөн.

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистин 13 кады төрөөн оолдар, кыстарның эң-не хеймери, бөдүүн, оожум аажы-чангың, чонунга эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг дунмавыс **Зоя Демчилдей уруу КУУЛАР** ноябрь айда 40 харлаан. Ол школа соонда Красноярскиниң садыг техникумунуң бухгалтер мергежилин чедишкенин дооскаш, Садыг яамызынга, Чадаананың райпога бухгалтерлеп ажилдаан. Ооң соонда Кызылдың эмчи училищезин эки өөредилге-биле доозуп алгаш, амгы үеде Кызыл хоорайның № 2 поликлиникасында участоктуң сестра эмчизи болуп ажилдап турар.

Чеже-даа хеймер болза, көскүлөң сеткил чок, ажил-ишчи дунмавыска юбилейи-биле байыр чедирбишаан, кадыкшылды, моондаа сонгаар узун назынны назылаарын күзээр-дир бис. Зоявыстың бухгалтер, эмчи эртеми-биле чонунга бараан болуп ажилдап чоруурунга кады төрөөннери чоргаарланып, өөрүп чоруур бис. Ол кады төрөөннериниң ажы-төлүн эртем-билиг чедип алырынга дузалажып, бодунуң ажы-төлү дег сеткили-биле ушкарып-башкарып чоруурунга сеткиливис өөрүп чоруур.

Кады төрөөн угбалары, акылары, дунмалары, честелери, күдээлеринден.

ЮРИДИКТИГ ЭРГЕЛИГ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ БҮРҮТКЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА

РФ-тин Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының Тыва Республикада эргелелиниң дыңнадыры болза:

2001 чылдың август 8-тен «Юридиктиг эргелиг организацияларының бүрүткелиниң дугайында» РФ-тин №129-ФЗ Хоойлузунуң 26-гы чүүлүнүң 3 пунктузунуң негелдизин эзугаар **2002 чылдың июль 1-ге** чедир тургустунган юридиктиг эргелиг организацияларның төлээлекчилери уф федералдыг Хоойлунуң 5-ки чүүлүнүң 1 пунктузунуң «а», «д» болгаш «л» адаккы пунктуларында айыткан медээлерни, турар чериниң аайы-биле бүрүткел чорудар органче дамчыдар хүлээлгелилер.

Медээ кирибээн организацияның төлээлекчизин РФ-тин Үндүрүг кодекзинин негелдизин эзугаар административтиг торгаалга онааштырар, а медээ кирибээни дээш суд, юридиктиг эргелиг организацияга оларны дүжүрер шийтпирни хүлээп алыр.

Хоочун башкы **Дадар-оол Аякаевич МОНГУШТУҢ** 2002 чылдың ноябрь 25-те мөчээнин төрелдеринге дыңнатпышаан, ханы кажыдылалыгы илереттис.

Төрелдеринден.

Тес-Хем кожуун чагыргазы ТР-ниң күш-культура болгаш спортунуң алдарлыг ажилдакчызы, Самагалдайда элээди уругларның спорт школазының директору, көскү спортчу, боксер болгаш тренер

Александр Чоодуевич
БИЧЕ-ООЛДУҢ

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдылалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чызаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат,
Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек,
Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдиз — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, улутпур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6890.
Чагыг 133.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Бик «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.